

УДК 159.942.5:316.612

ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ ЯК ОДИН З АСПЕКТІВ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Царькова О.В., к. психол. н., доцент кафедри практичної психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

У статті проаналізовано різні психологічні підходи до вивчення та розуміння феномену провини. Розглядається вплив почуття провини на становлення особистості, її ставлення до самої себе. Акцентовується на безпосередній взаємодії людини, яка переживає почуття провини, із соціумом.

Ключові слова: почуття провини, совість, каяття, усвідомлення, особистість.

В статье проанализированы различные психологические подходы к изучению и пониманию феномена вины. Рассматривается влияние чувства вины на становление личности, ее отношение к себе. Акцентируется внимание на непосредственном взаимодействии человека, переживающего чувство вины, с социумом.

Ключевые слова: чувство вины, совесть, раскаяние, осознание, личность.

Tzarkova O.V. THE FEELING OF GUILT AS ONE OF THE ASPECTS OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY AND ITS SOCIAL INTERACTION

The different psychological approaches to the studying and understanding of phenomenon of guilt are analysed in the article. It is examined the influence of feeling of guilt on the formation of personality, its attitude to self. Also, the attention is accentuated on the direct interaction of human who experiences the feeling of guilt with society.

Key words: feeling of guilt, conscience, repentance, awareness, personality.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає в необхідності систематизувати існуючі дані про психологічний феномен провини, отримані вітчизняними та зарубіжними вченими, а також у подальшому вивченні цього складного й суперечливого емоційного переживання, яке може як позитивно, так і негативно впливати на життя й здоров'я людини.

Вина є частиною соціального буття людини. Формування в суб'єкта здібності переживати провини обумовлено його включеністю в соціальну взаємодію. Саме тому в роботах психологів, які досліджують ці феномени, вказується на їх соціально-культурну зумовленість

Почуття провини, згідно з дослідженнями деяких авторів, поряд з емпатією є моральною емоцією «вищого порядку». Досить довгий час почуття провини вивчалось лише в руслі психоаналізу й тільки кілька десятиліть тому стало предметом дослідження й в інших психологічних школах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зв'язку зі сформованою в науковому світі тенденцією, ініційованою З. Фрейдом, розглядати лише деструктивний аспект провини (К. Ковингтон, Т. Фукс, Ф. Джонсон, Х. Левис, А. Васка та ін.) та ідеєю про позитивну роль феномена в розвитку особистості, яка отримує нині все більшу підтримку (Р. Баумейстер, М. Хофман, Дж. Линдсей-Хартс, Дж. Тангней), сучас-

ними дослідниками була зроблена спроба виявити оптимальний рівень переживання провини, за якого вона (особистість) може виконувати свою природну регулятивну (адаптаційну) функцію людської поведінки. Визначення оптимального рівня може розглядатися як спосіб примирення двох протилежних тенденцій у поглядах на роль і функції цього феномена.

З іншого боку, філософи-екзистенціалісти (С. К'єркегор, М. Гайдеггер, П. Тилліх) та їх послідовники, представники екзистенційно-гуманістичної психології (Дж. Бьюдженталь, Р. Кочунас, Р. Мей, І. Ялом та ін.), пов'язують феномен провини з поняттям Ідеалу, а отже, з прагненням людини до вдосконалення.

Незважаючи на те, що феномен провини зіграв величезну роль у виникненні світових релігій, що вплинуло на формування сучасної гуманістичної моралі, у вітчизняній психології, що займається загальними питаннями морального розвитку особистості, він практично не досліджувався або навіть не згадувався (С. Рубінштейн, Б. Анан'єв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, К. Абульханова-Славська, Б. Братусь, О. Асмолов, Г. Залесский). І тільки останнім часом почали з'являтися роботи, у яких феномен провини розглядається як диференційоване поняття в контексті феноменології переживання, або конструкту, що є соціальним регулятором (О. Гавріліца, В. Іванов,



А. Ігнат'єва, Є. Ільїн, Т. Кіріліна, М. Корнілов, Г. Матюшин, К. Муздибаєв, Ю. Орлов).

Постановка завдання. Метою роботи є теоретичний аналіз почуття провини як одного з аспектів розвитку особистості та її соціальної взаємодії.

У статті виконуються такі завдання:

- 1) аналіз наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених стосовно проблеми такого феномену, як почуття провини;
- 2) теоретичний огляд психологічних підходів до вивчення почуття провини як у процесі становлення особистості, так і в її активній взаємодії із соціумом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Провина є одним із найважливіших понять системного підходу. Вона вважається найважливішою соціальною силою, яка покликана виконувати регуляційні функції, насамперед підтримувати зв'язки в тих чи інших сформованих системах і встановлювати межі.

Вина та невинність завжди переживаються тільки у відносинах між людьми та не можуть існувати поза відносинами. Коли б і в які відносини ми не вступали, нами керує певне внутрішнє почуття, яке виникає автоматично, якщо ми робимо щось, що здатне зашкодити відносинам або поставити їх під загрозу. Почуття вини віднесено, таким чином, до іншого. Людина відчуває себе винуватою, коли робить те, що шкодить відносинам з іншими, і невинною, коли робить те, що йде відносинам з іншими на користь. Вина постійно перевіряє, чи порушують наші дії відношення або, навпаки, слугують їм. Вчинки, що погіршують відносини, ми переживаємо як провину, а всі вчинки, що слугують їм, – як невинність.

Психологи виділяють у структурі провини три компонента: емоційний, когнітивний і мотиваційний. Вина виконує ряд функцій:

- 1) виступає як моральний регулятор для підтримки норм соціально-прийнятної поведінки (зовнішній регулятор);
- 2) є емоцією самовідношення (внутрішній регулятор) [1, с. 15].

У межах соціальної психології не існує єдиної думки щодо статусу емоції провини: одні дослідники відносять вину до базової емоції, інші – до вторинної або похідної. Існує тенденція розглядати провину як похідну страху або тривоги. Питання про походження феномена і його самостійності успішно вирішується представниками екзистенційно-гуманістичної психології, які виробили й ввели поняття онтологічної провини – почуття невідповідності «реального» й «ідеального» або невдоволення собою й навколишньою дійсністю. Д. Морано підкреслює, що почуття провини, пов'язане з

відповідальністю за порушення особистісних моральних принципів, зароджується в соціумі зі здатності людини відчувати невдоволення собою й навколишньою дійсністю (онтологічна провина) [4, с. 86].

У всіх відношеннях встановлюються межі – вузькі або широкі. Виявляють їх саме за допомогою почуття провини. Провина вказує межі того, як далеко ми можемо зайти й де нам слід зупинитися, щоб як і раніше мати право на приналежність. Де починається вина, там проходить кордон, а між цими кордонами – невинність і свобода. Вільний простір усередині цих кордонів, де людина може пересуватися, не відчуваючи почуття вини й не побоюючись втратити приналежність до групи, – це справжня свобода. Отже, чим більше виражена в людині схильність до переживання вини, тим вужчий кордон життєвого простору й життєвих відносин, у межах яких вона відчуває свободу і, як наслідок, свою суб'єктність та активність. Однак межі ці рухливі та неоднакові. І в кождих стосунках вільний простір виглядає по-своєму. Тому найперше, що відбувається в будь-якій групі, – це виявлення кордонів. І хоч людина й може, якщо хоче, вийти за встановлені межі, але тільки заплативши за це почуттям провини й не без наслідків для свого та чужого щастя.

Несвідома вина нерідко ґрунтується на магічному способі мислення. Вона є причиною серйозних хвороб, нещасних випадків і самогубств у сім'ях, руйнування відносин. У таких випадках людина часто вважає власною виною події, насправді неминучі й зумовлені долею, наприклад викидень, хвороба чи інвалідність родича, рання смерть дитини. Це сліпа реакція, діюча як примус, що змушує думати, що родичу краще, коли нам погано. Наприклад, у випадку самогубства родичів людина може звинуватити або саму себе, або інших. У такому випадку вона бажає уникнути необхідності прийняти біль та удар важкої долі. Подібний малодушний вихід легше, ніж рішення скоритися долі. Для того щоб вирішити ситуацію, необхідно прийняти рішення загиблого родича й поважати його долю.

Внаслідок несвідомої вини людина відчуває себе зобов'язаною піти на спокутування, урівноваження, заплативши збиток іншим і компенсуючи провину власним збитком. Однак спокутування вини вважається негідною дією, оскільки ґрунтується на магічному способі мислення, відповідно до якого благо іншої особи може бути досягнуто тільки шляхом власного нещастя, і відповідає ідеї про те, що власного страждання достатньо для порятунку іншої людини. Іншими словами, спокутують провину сплатою страж-

данням за страждання, смертю за смерть, хворобою за хворобу, немов страждання та смерті вже достатньо, і ніяких інших активних зусиль від неї не вимагається. У таких випадках теж спостерігається лише посилення нещастя й хвороби, а також більше смертей [3, с. 57].

За Б. Хеленгером, якщо поведінка відповідає цим порядкам, то його носій відчуває себе невинним і знаходиться в рівновазі. Внаслідок цього він відчуває, що має право залишатися у відносинах. Але як тільки людина порушує умови, необхідні для хороших відносин, та піддає відносини небезпеці, виникають неприємні почуття, які спрацьовують як рефлекс і змушують її повернутися назад. Виникає провина. У системному підході, також як у психоаналітичному й екзистенційному, ту інстанцію, яка, виступаючи як балансуєчий орган, виробляє зазначену оцінку, називають совістю [5, с. 52].

З. Фрейд розглядав провину як моральний різновид тривоги, як «тривогу совісті». Цієї ж точки зору дотримується й інший психоаналітик – Р. Мандлер, який стверджує, що провина й тривога – це різні назви одного й того ж явища. Провина, за цим автором, – це тривога щодо реального або уявного промаху. Переживання цього різновиду тривоги запускає особливий захисний механізм, за допомогою якого людина намагається зменшити або нейтралізувати шкоду, заподіяну її помилковими діями.

Деякі дослідники відзначають, що переживання провини, докори совісті самі по собі є покаранням для людини. Тому багатьом дослідникам більш правильно видається думка тих вчених, які вважають провину самостійним феноменом, що допомагає знижувати тривогу й уникати серйозних психічних розладів. Із цих позицій провина відіграє позитивну роль.

Вина виконує три функції:

- 1) є моральним регулятором для підтримки норм просоціальної поведінки;
- 2) бере участь у формуванні самовідношення;
- 3) сприяє профілактиці психічних розладів [10, с. 51].

Однак успішне здійснення цих функцій можливе тільки в тому випадку, якщо рівень переживання провини буде в людини не надто великим, але й не занадто малим, тобто оптимальним. Адже іноді відчуття провини буває необґрунтованим і перебільшеним, таким чином завдаючи шкоду людині: викликає хронічну втому, фригідність, може навіть призвести до самогубства.

Дослідники показали, що для ефективного навчання провині більш підходять психологічні методи, орієнтовані на «любов» (під

час використання їх батьками, які перебувають у психологічному контакті з дитиною) [8, с. 112]. Саме страх втратити любов батьків найчастіше призводить до каяття, тривоги, тобто до переживання провини. Переживання провини підвищує готовність людини йти на поступки. Однак цього не спостерігається в тому випадку, якщо поступок передбачає безпосередню взаємодію з ображеною людиною. З іншого боку, як зазначає Б. Маєр, переживання провини може змусити людину бажати покарання [1, с. 12]. Дійсно, у деяких релігіях усвідомлення провини перед Богом призводить до фізичного самокатування.

Очевидно, що переживання провини пов'язане з формуванням у людини моральних норм поведінки (совісті), з розвитком її як особистості, хоча деякі автори вважають, що це формування має біологічну (генетичну) основу. Д. Осьюбел називає три передумови розвитку емоції провини:

- 1) прийняття загальних моральних цінностей;
- 2) їх інтерналізація;
- 3) здатність до самокритики, розвинена настільки, щоб сприймати протиріччя між інтерналізованими цінностями та реальною поведінкою [7, с. 213].

Він передбачає існування загальнокультурних механізмів засвоєння провини, що пов'язано з однаковими взаємовідносинами між батьками й дитиною, необхідністю лише мінімуму навичок соціалізації дитини, що є в кожній культурі, і певною послідовністю етапів когнітивного й соціального розвитку. Передумовою виховання совісті й почуття провини є бажання батьків і всього суспільства виховати в підростаючого покоління почуття відповідальності.

Причиною для переживання провини можуть служити як учинені, так і недосконалі дії (бездіяльність), якщо в певній ситуації вони були б доречні й необхідні.

Встановлено, що переживання провини відбувається в трьох вимірах: афективному, когнітивному й мотиваційному [12, с. 25]. Афективний (емоційний) компонент включає хворобливе внутрішнє напруження, пов'язане із загрозою втрати самоповаги внаслідок шкідливих результатів свого вчинку. Якщо людина визнає себе винною, то вона буде відчувати спонукання виправити, компенсувати завдану шкоду. Це мотиваційний компонент провини. Більш складним і найважливішим є когнітивний вимір провини. Насамперед людина повинна усвідомити шкідливі наслідки своєї поведінки. А це вимагає вміння робити каузальні висновки. Мінімальні когнітивні навички необхідні, наприклад, коли індивід зав-



дав комусь фізичний збиток. У такій ситуації спостерігаються матеріальні наслідки вчинку. Однак безліч життєвих ситуацій диктують залучення більш складних когнітивних здібностей. Чимало труднощів, наприклад, виникає під час встановлення провини за примусову дію, бездіяльність, за невтручання, за недоглядання, за відсутність співчуття й турботи про тих, хто в біді.

Саморегулююча функція провини полягає в тому, що вона забезпечує суб'єкту інформацію про його поведінку. Як показують дослідження, усвідомлення провини сприяє не тільки коригуванню поведінки індивіда, воно допомагає зняти міжособистісне напруження, спонукає тих, хто провинився, здійснювати альтруїстичні дії. Вважається, що основною функцією провини є забезпечення соціальної конформності членів суспільства. Проте надмірна апеляція до почуття провини веде до психопатології особистості. Загострене переживання провини породжує в неї невротичні синдроми, знижує самооцінку й руйнує самообраз.

Благотворні функції провини для виживання культури безсумнівні. Але ціна такого виживання є теж чималою. Експериментальні дані свідчать, що провину відчують люди, які є часто стриманими за характером, скутими в діях. Спеціальні дослідження провини як риси особистості показали, що провинна значимо корелює із соромом, із низькою самоповагою, відсутністю стабільності в самообразі, тривожністю, депресією, ворожістю. Виявлена кореляція провини з потребою особистості в соціальній бажаності [6, с. 118].

Як вже зазначалось, поняття провини більше опрацьовано в психоаналізі. З. Фрейд не дає визначення почуттю провини. Для його опису він використовує поняття «тривога», а точніше поняття «соціальної тривоги» [9, с. 487]. Згідно із З. Фрейдом почуття провини виникає тільки під час появи інстанції Понад-Я. З. Фрейд виділяє два рівні почуття провини:

- 1) свідомий рівень – це саме емоція;
- 2) несвідомий рівень – це тривога.

З точки зору З. Фрейда, нормальне свідоме почуття провини являє собою лише складність в осмисленні правильності власного вчинку, воно ґрунтується на стані напруги між Я й Ідеалом-Я та висловлює осуд Я з боку своєї критичної складової. Неусвідомлене ж почуття провини буде так чи інакше пов'язане з невротичними розладами й буде виникати тоді, коли існує напруга між Я й Понад-Я [9, с. 490].

Р. Мей виділив три форми екзистенційної провини. Людина володіє інтелектуальним, соціальним, емоційним і фізичним по-

тенціалом для розвитку. Однак вона нехтує своїми можливостями й відмовляється від їх реалізації. Ця відмова призводить до появи почуття провини, екзистенційної провини, пов'язаної з втратою можливостей.

Другий тип екзистенційної провини викликається невдачами в міжособистісних стосунках. Людина завжди неповно розуміє й неповно задовольняє потреби навіть близької їй людини. Моральна млявість, нечутливість, упередженість споруджують нездоланні бар'єри в міжособистісних стосунках, і людина зазнає невдачу. Людина є частиною природи, а це дуже важлива сторона її екзистенції. Однак вона є віддаленою, відірваною від природи, що теж викликає екзистенційну провину. Всі три форми екзистенційної провини, згідно з трактуванням Р. Мей, породжуються негативною самооцінкою й нездатністю самодійснитися [11, с. 221].

М. Хоффман у дослідженнях показує, що вже в дошкільному віці почуття провини поряд з емпатією може вести до моральної поведінки [2, с. 487]. Схема є такою: проступок-індукція з боку батьків (апеляція до почуття провини) – сценарій поведінки, що визначається почуттям провини. Коли проступок здійснюється вперше, егоцентричні цілі є ще досить сильними, і почуття провини й емпатія можуть не впливати з достатньою силою. У міру повтoreння подібних ситуацій, когнітивного розвитку, а також включення в конфліктні ситуації однолітків поведінка починає дедалі більшою мірою піддаватися впливу емпатії й почуттю провини. Саме вплив однолітків є чинником, який змушує дитину враховувати точку зору й наміри іншого [4, с. 261].

Моральна провинна виникає через порушення або нехтування моральними нормами й цінностями. В етиці моральна провинна являє собою вид морального зла. У разі моральної провини головним суддею насамперед є сама людина, її совість. Саме усвідомлення моральної провини призводить до каяття. Каяття і є переживанням внутрішнього болю за скоєні помилки. Але й совість може бути заглушеною. Тоді людина втрачає здатність адекватного самоконтролю й не відчуває докорів сумління за свої аморальні вчинки. Крім того, межі й зміст совісті визначаються цією культурою. Так, авторитарна за природою совість обмежена послухом, соціальним пристосуванням, у той час як гуманістична за своєю природою совість не підпорядкована завданням соціального пристосування, для неї є важливішим утвердження цінності особистості [13, с. 214].

Реальна провинна виникає з оцінки свого вчинку в безпосередній ситуації. Реаль-

ність сприймається індивідом адекватно, і він чітко усвідомлює вплив своєї провини на інших людей. Для переживання реальної провини характерне каяття, бажання спокутувати провину, прагнення відновити зіпсовані взаємостосунки [7, с. 110].

Невротична або патологічна провина має свої корені в глибокій підсвідомості. Вона детермінована минулою життєвою ситуацією, від якої людина ніяк не може звільнитися звичайним способом каяття. Людина, яка переживає невротичну провину, неадекватно сприймає дійсність, нереалістично очікує відплати, збуджена внутрішньою напругою агресивність спрямовується на своє Я [8, с. 130].

Почуття провини, яке виникає слідом за проступком, називають реактивною провиною. Але людина може переживати провину заздалегідь, знаючи, що вчинить неправильно. Таке відчуття називають попереджуючою провиною [12, с. 39].

За нормальних соціальних обставин людина переживає провину за порушення нею норм моралі чи закону. Інші можуть звинувачувати її тільки за її власний вчинок. Проте бувають ситуації, коли людину звинувачують за проступки інших людей. Відомо, що тоталітарний режим піддавав переслідуванню родичів, колег, іноді просто знайомих обвинуваченої системою людини. Звинувачення невинних людей за вчинки інших називають замісною формою провини [12, с. 15].

У психології вивчалась також вина ворожості, яка виникає з внутрішніх переживань особистості, її тенденцій стримувати свою агресивність, ворожі імпульси.

Дослідники відзначають, що провина ворожості частіше присутня в асиметричних суспільствах, де формальне положення в соціальній структурі узаконює почуття зверхності й диктат, що у свою чергу виключає діалогічність у рольовому спілкуванні. У подібній асиметричній ситуації зазвичай вищий є глухим і сліпим до думок та аргументів, до почуттів та інтересів нижчого. Асиметричне співвідношення характерне для примітивних суспільств, для феодалних відносин і тоталітарного режиму. Реципрокна культура, на відміну від асиметричної, підтримує партнерство, діалогічність, врахування взаємних інтересів, дотримання балансу. Реципрокна соціальна структура більш типова в демократичних суспільствах. Також описують форму провини, яка виходить за межі людської уяви, тому що вона породжується таким радикальним злом, яке неможливо порівнювати зі звичайними злочинами. Х. Арент назвала таку форму вини нелюдською провиною [12, с. 20].

Висновки. Отже, почуття провини є індикатором присвоєння моральних норм і правил, що впливає на їх дотримання. Значення й роль почуття провини в моральному розвитку особистості визнається багатьма дослідниками, однак проблема функцій і ролі почуття провини в сучасній психології залишається недостатньо вивченою.

З точки зору практики важливим є визначення провини як відображеного гніву (або обурення), який спрямований більшою мірою на себе, ніж на об'єкт гніву. Якщо гнів виражається безпосередньо, почуття провини зникає або зв'язується для людини з тим, що його безпосередньо викликало. Розуміння деяких елементів, що беруть участь у формуванні почуття провини, допомагає керувати почуттями, а також вербалізувати свої бажання, думки, здійснювати чіткий вибір і брати на себе відповідальність за свій вибір.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белик И.А. Чувство вины в связи с особенностями развития личности : автореф. дисс. ... канд. наук / И.А. Белик. – СПб., 2006. – 25 с.
2. Васильева О.С. Особенности переживания вины в современном обществе / О.С. Васильева, Е.В. Короткова // Моск. психотерапевт. журн. – 2004. – № 1. – С. 487.
3. Дружиненко Д.А. Чувство вины как регулятор морального поведения у юношей-правонарушителей / Д.А. Дружиненко // Черные дыры в Российском законодательстве. – 2006. – № 4. – С. 423–428.
4. Дружиненко Д.А. Особенности переживания чувства вины подростками : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Д.А. Дружиненко. – М., 2007. – 263 с.
5. Иванова В.В. Эмоция вины как предпосылка формирования нравственного идеала правды / В.В. Иванова // Гуманитарные исследования : межвуз. сб. науч. тр. – Омск, 2002. – Вып. 7. – С. 52–57.
6. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с.
7. Ильин Е.П. Эмоции и чувства : [уч. пособие] / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 749 с.
8. Кляйн М. Развитие в психоанализе / [М. Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райвери и др.]; сост. и научн. ред. И.Ю. Романов. – М. : Академический проект, 2001. – 678 с.
9. Лейблин В.М. Словарь-справочник по психоанализу / В.М. Лейблин. – М. : АСТ, 2010. – 956 с.
10. Манхаева О.М. Понятие «чувство вины» в психологии: перспективы исследования / О.М. Манхаева // Вестник Морского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – Владивосток : Мор. гос. ун-т, 2010. – Вып. 44. – С. 51–54.
11. Манхаева О.М. Теоретико-эмпирическое обоснование феномена «чувство вины» с точки зрения развития личности / О.М. Манхаева // Образование и саморазвитие. – Казань : Центр инновационных технологий, 2010. – № 6(22). – С. 221–227.
12. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда / К. Муздыбаев. – СПб. : Ин-та социологии, 2005. – 39 с.
13. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М. : Прогресс. Универс, 2003. – 478 с.